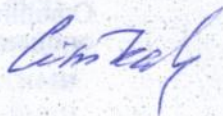

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

На правах рукопису
УДК 72.033 (477)

СІТКАРЬОВА Ольга Всеволодівна

**АРХІТЕКТУРА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ
ФОРТЕЦІ**
(ІСТОРІЯ ПРОЕКТУВАННЯ
ТА БУДІВНИЦТВА КОМПЛЕКСУ
У XVIII—XIX СТ.)

18.00.01 — Теорія і історія архітектури
та реставрація пам'яток архітектури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Київ — 1997

№ 38.499

Дисертацією є монографія «Киевская крепость XVIII—XIX вв.» (К., 1997.— С. 196). Робота виконана в Музейному об'єднанні «Киево-Печерський історико-культурний заповідник».

Науковий керівник — кандидат архітектури ХАРЛАМОВ Віктор Олександрович

Офіційні опоненти: Доктор архітектури, доцент Української Академії мистецтв МОЙСЕЄНКО Зоя Василівна

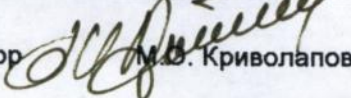
Кандидат архітектури ТРЕГУБОВА Тетяна Олександрівна

Провідна установа — Інститут археології НАН України

Захист відбудеться «16» листопада 1997 р. о «14» годині на засіданні спеціалізованої ради К. 01. 62. 01 при Українській академії мистецтва за адресою: 252053, м. Київ, вул. Смирнова-Ласточкина, 20.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українській академії мистецтва за адресою: 252053, м. Київ, вул. Смирнова-Ласточкина, 20.

Автореферат розісланий " 15" вересня 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради, кандидат мистецтвознавства, професор М. Б. Криволапов

ЛННБ України ім. В. Стефаника

00738002 (К)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблема дослідження та реставрації пам'яток фортифікаційного мистецтва Києва є вельми актуальною. Київ тривалий час посідав чільне місце у військово-стратегічній системі України, чи то як безпосередній форпост, чи як потужна тилова база, що постачала діючу армію зброєю, боеприпасами, людськими резервами. Фортифікаційні споруди Києва були свідками різних неординарних подій в історії міста і держави в цілому. Тому вони становлять значну частку нашого культурного надбання.

Архітектурні особливості фортифікаційних споруд, характер їх просторової структури та історичної динаміки зумовлюються багатьма різними факторами: природним середовищем, характером військово-політичної системи, матеріально-технічного оснащення армії, доктриною тактики і стратегії збройної боротьби, рівнем розвитку військово-інженерної науки, будівельної справи, архітектурного мистецтва та іншими чинниками історичного процесу. Будівництво у Києві, в тому числі на Печерську, земляних укріплень, кам'яних оборонних споруд мало свої, індивідуальні особливості їх архітектурно-планувальної системи.

Та досі багатоміліардна історія розвитку фортифікаційних споруд Києва не була об'єктом спеціального наукового дослідження. Цим значною мірою пояснюються великі втрати історичної за-

будови печерської частини міста. Сьогодні доводиться констатувати, що масове будівництво у цій зоні Києва тривалий час провадилось без урахування місцевої просторової системи та архітектурно-художніх закономірностей. В ході будівельних робіт засипались кріпосні вали, зрізалися земляні укріплення, змінювався зовнішній вигляд фортифікаційних споруд, частина яких взагалі була знищена; територія фортеці забудувувалась спорудами, що вступали в гостре протиріччя з історичним середовищем, яке формувалось упродовж віків.

Містобудівельні прорахунки, які призводять до спотворення історичного обличчя міста, зумовлені не тільки зневажливим ставленням до випробуваних світовою практикою норм проектних та будівельних робіт в умовах забудови, що історично склалася, а й відсутністю науково — обґрунтованої історико-архітектурної підоснови. Наукове обґрунтування проектів реконструкцій ділянок історичної забудови не завжди може бути здійснене на належному рівні через недоступність для проєктантів, або неможливість використання архівних матеріалів. Тому необхідність виявлення, узагальнення, систематизації архівних та літературних матеріалів з історії архітектури, зокрема історії проєктування та будівництва і формування комплексу споруд Київської фортеці, дослідження основних етапів її розвитку в цілому та кожної споруди зокрема є надзвичайно актуальною.

Саме означеним проблемам присвячена монографія «Киевская крепость XVIII—XIX вв.» (К., 1997, обсяг 10,5 др. арк.), у якій автор даного

реферату підсумовує багаторічне дослідження архівних джерел, матеріалів фондів музеїв, відділів рукописів бібліотек міст Києва, Москви, Санкт-Петербурга.

Здійснена пошуково-дослідницька робота має певне науково-теоретичне значення, доповнює сторінки історії вітчизняної архітектури та містобудування. З другого боку, дослідження буде корисним при вирішенні цілого комплексу практичних заходів щодо збереження архітектурної спадщини, розробці проектів реставрації численних й різноманітних пам'яток архітектури Київо-Печерської фортеці, в т. ч. її земляних та підземних споруд. Виконана наукова праця стане в пригоді також при розгляді питань оновлення містобудівельної композиції міста.

Стан вивчення проблеми. Певні відомості з історії проектування та будівництва Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст. на різних її етапах, а також про архітектуру і конструктивні особливості окремих споруд, що входили до комплексу, якоюсь мірою зафіксовані в історичних, краєзнавчих, архітектурних виданнях та періодиці. Деякі питання будівництва фортеці та окремих її споруд більшою чи меншою мірою заторкнуті у працях: «Короткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показание достопримечательностей и древностей оного» М. Ф. Берлинський (1820); «История Малой России со времён присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края» (1822) Д. М. Бантиш-Каменського; «Цветущее состояние Всероссийско-

го государства» (1831) І. Кирилова; «Полное собрание законов Российской империи» (1831); «Обозрения старого Киева» (1840), «Очерк Киева» (1847) М. О. Максимовича; «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847), «Статистическое описание Киевской губернии» (1852) І. І. Фундукля; «Материалы для истории инженерного искусства в России» (1858) Ф. Ласковского; «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией» (1862); «Описание Киева» (1868) М. В. Закревского; «Военное обозрение Киевского военного округа» (1869); «Сборник материалов по исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874); «О планах Киева XVIII ст., хранящихся в Петербурге» (1879) П. Г. Лебединцева; «Исторические материалы Архива Киевского губернского правления» (1883—1888) О. О. Андрієвського; «Киев теперь и прежде» (1888) М. М. Захарченко; «Планы Киева 1713—1715 гг.» (1895), «К исторической топографии Печерска и Клова» (1896); «Историко-топографические очерки древнего Киева» (1897) М. І. Петрова; «Крепости, гарнизоны южной России в 1718 г. Извлечение из современного отчёта Киевской губернии» (1897) А. З. Мишлаевського; «Киев в 1654—1855 гг. Исторический очерк» (1904) В. С. Іконникова; «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов» (1886—1907); «Письма и бумаги императора Петра I Великого» (1887—1977); «Історія міста Києва» (1991) М. Ф. Берлинського. Пізніше окремим питань щодо фортечних споруд Київської

фортеці торкались такі вчені, як Ф. І. Ернст, О. О. Зельницький, М. П. Істомич, К. В. Шероцький, В. І. Щербина.

Із сучасних дослідників окремі питання, що стосуються архітектури та історії будівель або формування комплексу фортечних споруд у печерській частині Києва у XVIII—XIX ст., порушували Г. В. Алфьорова, І. Л. Бутич, М. Г. Васильєв, І. Б. Гірич, М. Г. Дегтярьов, І. О. Ігнаткін, Д. І. Канаєв, М. К. Каргер, М. С. Коломієць, В. І. Корнеєва, В. О. Ленченко, І. М. Малакова, Д. В. Малаков, Ю. П. Нельговський, Ю. А. Паскевич, Т. О. Трегубова, Є. І. Фролов, В. О. Харламов.

З післявоєнних видань, де міститься певна інформація з історії будівництва й архітектури фортеці, слід згадати такі видання, як «Історія Києва» (1982—1986, 1963—1964, 1960); «Київ. Енциклопедический справочник» (1985), «Памятники истории и культуры Киева. Научно-вспомогательная библиография» (1985).

Аналіз згаданих праць свідчить, що в них заторкнуті, як правило, побіжно деякі сторони об'єкта, обраного нами для дослідження. Окремої ж узагальнюючої праці про Києво-Печерську фортецю XVIII—XIX ст. у вітчизняній і закордонній літературі досі не існувало.

Джерельна база дисертації. З метою заповнення білих плям, створення цілісної картини розвитку комплексу споруд Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст. були залучені численні текстові та графічні архівні документи, в тому числі систематичні описи фортеці, річні звіти, кошторисна документація про ремонтно-будівельні

роботи, інші відомості, рапорти, доповідні записки, мемуари, доповіді, що торкаються проектування та будівництва тих чи інших архітектурних об'єктів, які входять до фортечного комплексу. Вивчено також затверджені проекти, за якими зводилися споруди.

Вищезгадані матеріали виявлено у Російському державному історичному архіві; архіві Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку у Санкт-Петербурзі; Російському державному архіві давніх актів та Російському державному військово-історичному архіві у Москві; Центральному державному історичному архіві в Києві; фондах Музейного об'єднання «Києво-Печерський історико-культурний заповідник».

Об'єктом дослідження є архітектура комплексу фортечних споруд Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст.

Мета та основні завдання дисертаційного дослідження. Головною метою пошуків та дослідження необхідних матеріалів було відтворення загальної цілісної картини історичного розвитку та визначення основних етапів формування комплексу фортифікаційних споруд Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст.

З урахуванням поставленої мети, основними завданнями дослідження було означено:

— аналіз та узагальнення існуючої інформації стосовно історії і топографії Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст.;

— визначення основних принципів побудови фортечних укріплень Печерська, загальних і специфічних факторів, що обумовили появу та

вплинули на розвиток і формування комплексу споруд фортеці;

— простеження поступової зміни ролі та призначення споруд Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст.;

— встановлення особливостей різночасової забудови фортеці XVIII—XIX ст. та збір відомостей про втрату деяких об'єктів;

— визначення питань щодо інженерного захисту у наш час окремих споруд Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст.;

— характеристика стилістичних особливостей розпланування та забудови фортеці і виявлення впливу на їх формування природно-географічних умов та військово-інженерних вимог;

— виявлення цінної архітектурної спадщини, проведення її всебічного обстеження;

— внесення уточнень у питання атрибуції архітектурних пам'яток.

Методологічна основа включає положення, типові для історико-архітектурного дослідження: вивчення і систематизація літературних та архівних джерел, натурне візуальне обстеження, фотофіксація пам'яток й історичної забудови і, як наслідок, аналіз процесів розвитку та формування комплексу фортифікаційних споруд Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст. та її містобудівельна роль у формуванні архітектурного обличчя міста.

Наукова повизна. Вперше як об'єкт монографічного дослідження виступає весь комплекс споруд Київської фортеці XVIII—XIX ст., який відіграв помітну роль у процесах формування

архітектурних прикмет печерської частини Києва.

У роботі вперше визначаються й аналізуються фактори, що впливали на формування особливостей і характеру фортифікаційних споруд, зокрема такі чинники, як еволюція військово-політичної ситуації, вдосконалення матеріально-технічного оснащення армії, тактики і стратегії збройної боротьби, рівня військово-інженерної науки, будівельної справи та архітектури.

На основі архівних джерел, більшість яких вперше вводиться у науковий обіг, встановлюються головні етапи розвитку фортифікаційних споруд Київської фортеці XVIII—XIX ст., а також особливості та шляхи формування архітектурно-планувальної системи печерської частини Києва.

Виявлені в архівах креслення дозволили відтворити характерні риси та особливості міської забудови, архітектурний вигляд різних за призначенням фортифікаційних споруд, у тому числі тих, що не дійшли до нашого часу; виявити специфіку їх композиції, внутрішнього розпланування, а також здійснити аналіз та узагальнення матеріалів, що стосуються історії проектування та будівництва об'єктів, які входили до складу Київської фортеці XVIII—XIX ст., в тому числі кріпосних воріт, мостів, сортій, мінних галерей, порохових льохів, провіантських магазинів, казарм, кордегардій, гауптвахт, складів, майстерень, оборонних мурів, башт, шпиталів, арсеналу, земляних укріплень, бастионів, рavelінів, люнетів, ретраншементів, теналей, анвелопи та інших споруд Києво-Печерської цитаделі, Ва-

сильківського, Шпитального та Звіринецького укріплень, форту на Лисій горі.

Практична цінність дослідження полягає у використанні його результатів для відтворення повної історії містобудування та архітектури Києва. Воно сприятиме вирішенню низки питань реконструкції історичної зони міста, а також буде корисним при розробці проектів реставрації окремих споруд фортеці.

Впровадження роботи. Матеріали дослідження використані при розробці декількох робочих проектів різних об'єктів у 1986—1994 рр., деякі вже реалізовано на практиці. Результати дослідження використано також при розробці курсу лекцій з краєзнавства у Державному інституті підвищення кваліфікації працівників культури та було впроваджено у навчальний процес протягом 1996—1997 рр.

Апробація. Результати дослідження доповідались на міжнародному симпозиумі «Проблеми охорони та регенерації історичних міст України на прикладі Львова» в м. Львові у травні 1996 р.; на науковій конференції в Українській академії мистецтва у червні 1996 р., а також у публікаціях автора.

Структура дисертації обумовлена метою і завданням дослідження. Основним принципом висвітлення матеріалу є історично-хронологічний. Праця складається з передмови та вступу, шести розділів, висновків і наукового апарату. Обсяг — 10,5 др. арк.

Розподіл матеріалу на глави здійснено на основі виділених автором головних етапів розвитку Київської фортеці, а також висвітлення окре-

мих питань щодо загальних принципів побудови бастионних фортець та інженерного захисту споруд у складних умовах ділянки будівництва.

До основного тексту додається перелік питань і приміток за окремими главами, список архівних джерел та ілюстрацій (фотокопії архівних документів), словник фортифікаційних термінів.

ЗМІСТ РОБОТИ

У передмові та вступі обґрунтовується актуальність і новизна дослідження, розкривається його характер, структура, джерельна база.

Глава I. Основні принципи побудови фортець бастионного типу.

У першій главі розглянуто причини появи та основні принципи побудови земляних бастионних фортець у XVIII ст. Їх спорудження засвідчило вже досить складну систему знань, формування ряду національних шкіл, що мали між собою досить помітну різницю. Це суттєво ускладнювало запозичення європейських зразків Україною і Росією, які гостро потребували модернізації фортифікаційних укріплень та воєнної справи в цілому.

Автор висвітлює особливості однієї з провідних фортифікаційних шкіл Західної Європи, засновником якої був видатний військовий інженер, маршал Франції Вобан. Узагальнивши великий практичний та теоретичний досвід Вобана, інженери сформулювали загальні теоре-

тичні правила фортифікації та визначили три методи, які були названі, відповідно, першою, другою та третьою системами Вобана.

Саме за першою удосконаленою системою маршала Вобана було запропоновано і на початку XVIII ст. здійснено будівництво земляної бастионної фортеці навколо Києво-Печерської лаври — Києво-Печерської цитаделі. Така система укріплень була використана у Франції для захисту міста Дюнкера у Фортлойке, а також при укріпленні Турнейської та Оранської цитаделей. В літературних джерелах XVIII ст. вона зветься «давньою» або «старовинною».

Глава розповідає, за якими загальними правилами пропонувалось будувати ті чи інші споруди: бастиони, куртини, рови, банкетти, теналі, траверзи, мінні галереї, мости, брами тощо. Окремо розглянуто правила, за якими розміщували різні будівлі всередині бастионних фортець. Наприклад, казарми влаштовували у фортечному валу або будували як самостійну споруду, розміщену паралельно куртині валу. Порохові льохи будували у порожнистих бастионах фортеці. Таке місце розташування льохів було зумовлене їх незначною небезпекою для фортеці в разі вибуху, а також тим, що з бастиону було зручніше подавати порох та боеприпаси до гармат на фортечному валу. Існували також загальні правила щодо конструкцій та розмірів порохових льохів, як і інших будівель у фортецях.

Шпиталі, як правило, будували поза межами фортець, на берегах річок або біля чистих водоймищ.

Глава II. Історія будівництва Києво-Печерської фортеці XVIII століття.

З невеликої кількості відомих на сьогодні планів фортець початку XVIII ст. найбільш повне уявлення про те, в якому вигляді планувалось побудувати Києво-Печерську фортецю, дає план 1706 р. Можна припустити, що саме за цим планом було закладено фортецю навколо Києво-Печерського монастиря. Спочатку її планувалось звести у вигляді правильного дев'ятикутника з дев'ятьма бастіонами, з подвійними куртинами. Всі «верки» повинні були мати сухий рів та обводитись гласисом. Та у повній відповідності з проектом фортеця не була споруджена. Під час будівництва первісний задум неодноразово корегувався, до нього вносились різні зміни та доповнення, що було викликано як розвитком військово-політичної ситуації, так і обставинами організаційного та інженерно-будівельного порядку. Зокрема, не було дотримано геометричних пропорцій плану фортеці, що передбачались проектом 1706 року. Безумовно, на це вплинули складні умови місцевого рельєфу та гідрогеологічні умови.

До 40-х років XIX ст. Києво-Печерська цитадель являла собою складну систему фортифікаційних споруд, що включала 26 основних об'єктів. Серед них дев'ять бастіонів, напівбастіон, вісім куртин, три рavelіни, чотири теналі, сім кам'яних сортій, п'ять люнетів, анвелопу, ретраншемент, кам'яні фортечні мури, три головних та три рavelінних брами та ін. У главі висвітлено, в хронологічному порядку, як фортеця

будувалась, ремонтувалася, удосконалювалася в різні періоди свого існування. Доводиться, що у другій чверті XVIII ст. заходи щодо удосконалення фортеці виконувались згідно з затвердженим проектом, який було підписано І. Гінтером, Де Кулоном, Г. Скорняковим-Писаревим та І. Унковським.

Роботи очолював обер-комендант бригадир Шток. Роботи по ремонту та вдосконаленню Києво-Печерської фортеці у середині XVIII ст. виконувались під керівництвом Дебоскета. Виявлені архівні документи, зокрема плани фортеці та її опис, які були складені Дебоскетом, дають досить повне уявлення про фортифікаційні споруди цього періоду. У 1755 році Дебоскет розробив проект рavelіна напроти куртини між Петрівським та Успенським бастіонами. А реалізацію проекту було здійснено пізніше, при полковникові Штофельне. Тоді фортечні брами мали назви П'ятницькі, Васильківські і були дерев'яні. Київська ж брама була вже кам'яною. В середині XVIII століття прокладено мінні галереї у бік Микільського монастиря, відремонтовано головний вал, рів, встановлено палісади тощо.

1768 року було затверджено новий план удосконалення Києво-Печерської фортеці, який підписали генерал-фельдцехмейстер граф Орлов, інженер-генерал-майор Гербель, Ларіон Голенищев-Кутузов та інженер-підполковник Андрій Пурпура. Згідно з цим проектом будівництво фортеці здійснювалася до 1775 р. За винятком незначних змін план було реалізовано. У фортеці з'явилося багато нових зовнішніх укріплень. У 1776 році було затверджено проект на споруду-

дження двох люнетів проти Андріївського та Олексіївського бастионів. У 80—90 роках більшість дерев'яних сортій замінили кам'яними, споруджено нові мінні галереї та ін.

Значні ремонтні роботи проведено у Києво-Печерській цитаделі під час підготовки її до війни проти наполеонівської Франції. Значна увага при цьому приділялась укріпленню фортеці з боку Дніпра. У першій половині XIX ст. у фортеці було побудовано кам'яний фортечний мур та додаткові люнети. Таким чином, Києво-Печерська цитадель після побудови вищезгаданих укріплень являла собою досить складну систему різноманітних фортифікаційних споруд. Але подальший розвиток вогнепальної зброї, перш за все артилерії, призвів до необхідності будівництва додаткових укріплень на відстані від неї.

Глава III. Забудова Києво-Печерської цитаделі

Розміщення будівель всередині фортеці було підпорядковане правилам, зумовленими як військово-оборонними вимогами, так і функціональним призначенням споруд. З плану фортеці першої третини XVIII ст. видно, що розташування її вулиць мало радіально-центричну систему і складалося з дев'яти променеподібних доріг, що сходились на центральному майдані й перетинались двома вулицями впоперек. Така композиція була зумовлена, по-перше, конфігурацією фортеці, що мала чітко виражену геометричну форму багатокутника, по-друге — військово-оборонними вимогами щодо побудови

планувальної сітки фортеці, перш за все напрямком основних магістралей, за допомогою яких здійснювалось сполучення фортеці з навколишньою місцевістю.

Вулиці були орієнтовані, з одного боку, на фортифікаційну браму та сортії, а з другого — на площу в центрі фортеці та на церкви Феодосія Печерського і Воскресенську. Значну частину фортеці займали Києво-Печерський монастир та комплекс колишнього Вознесенського монастиря. На території останнього до 1784 року ще діяли приходські церкви Вознесіння Господнього та Покрови Богородиці. Друга частина Києво-Печерської цитаделі була зайнята будинками військового відомства.

Первісно задумане планування фортеці не було повністю реалізоване. Згідно з ним збереглися лише три вулиці, що йшли від Київських, Московських та Васильківських воріт і з'єднувалися на центральній площі. Біля головної, Київської, брами містилася кордегардія; біля Верхніх Московських воріт — гауптвахта. Ще одна кордегардія знаходилася у боковому приміщенні головних, Васильківських, воріт. Вздовж куртин у середині XVIII ст. побудовано дві довгі кам'яні казарми, які на початку XIX ст. були перебудовані, а також споруджено додаткові казарми.

Для зберігання пороху у Києво-Печерській фортеці було зведено ряд дерев'яних та п'ять кам'яних льохів. У 1783—1785 рр. споруджено будинок арсеналу. Керівництво роботами здійснював Бегічев, а потім фон Сухтелен та фон Толь.

На території фортеці знаходились різні адмі-

ністративні будівлі, будинки, де мешкали губернатор, комендант фортеці та офіцери, а також склади, провіантські магазини, різні споруди господарського призначення. Архітектурне обличчя цих споруд протягом двох століть значно змінювалось.

У XVIII ст. фортецю оточувала еспланада, а за нею, на Печерському форштаті, розміщувались інженерний діловий двір, фортифікаційний діловий двір, артилерійський осадний двір, фортифікаційна кузня, монастирський конюшенний двір, подвір'я, де зберігалось сіно для коней, та гостинний двір, шинкові та солдатські будинки, приходська церква і Микільський монастир.

Територія навколо бастионної Києво-Печерської фортеці зазнала значних змін у 40-х роках XIX ст. у зв'язку з будівництвом Головної Київської фортеці.

Глава IV. Києво-Печерська цитадель у 20—30-х роках XIX ст.

Будівництво Звіринецького укріплення.

Під час підготовки Києва до війни з наполеонівською Францією перший опір ворогу планувався учинити на оборонних лініях Двіни та Дніпра. А після обстеження цих місцевостей і виконання картографічних й топографічних робіт було вирішено закласти дві нові фортеці — біля Бобруйська та Едінбурга. Враховуючи ж важливість у військово-технічному відношенні

Риги і Києва, ухвалили вдосконалити існуючі тут фортеці.

У Києві в цей час за проектом Оппермана виконано значний обсяг оборонних робіт, в тому числі побудовано нове укріплення на Звіринецькому пагорбі у вигляді невеликої фортеці з шістьма полігонами, які мали назви: Либезський, Цвинтарський, Звіринецький, Печерський, Дніпровський та Видубецький.

На Нижній території Києво-Печерського монастиря з боку Дніпра для охорони фортеці було зведено спеціальне «затильне укріплення». У зв'язку з тим, що це укріплення проходило монастирським садом над лаврськими печерами і створило загрозу для їх існування, воно через кілька років було ліквідоване.

У 20—30-х роках ХІХ ст. розроблено декілька проектів щодо подальшого вдосконалення Київської фортеці. В архівах виявлені пропозиції Ферстера, Розенмарка, Жианотті з цього питання. Але всі ці проекти не були реалізовані.

Глава V. Головна Київська фортеця

Подальший розвиток фортечних укріплень в печерській частині Києва відбувався у 40—60-х роках ХІХ ст. У цей період за проектом Оппермана було споруджено Головну Київську фортецю, яка складалася з двох окремих тенальних укріплень — Васильківського та Шпитального, а також оборонних башт 2,3,4,5,6, редюіту 1, Північної напівбашти, військового шпиталю, казарми на Перешийку, жандармських казарм, казар-

ми для військових кантоністів, арсенальних майстерень, конюшень, оборонних мурів та інших споруд.

Києво-Печерська цитадель і Звіринецьке укріплення увійшли до складу Головної Київської фортеці.

Під час будівництва фортеці було знесено багато споруд, що знаходились на Печерському форштаді, в тому числі велика кількість житлових будинків, а також дерев'яна церква Святого князя Володимира, замість якої у 1834—1839 роках збудували кам'яну церкву Святої княгині Ольги.

Оборонні башти являли собою круглі за планом монументальні споруди з внутрішнім подвір'ям-плацом та вузькими вікнами-амбразурами. Всі споруди Головної Київської фортеці мали товсті цегляні стіни і відзначалися монументальністю та простотою архітектурних форм. Найбагатше декоративне оформлення фасадів мала казарма на Перешийку, яка слугувала основним в'їздом до Головної Київської фортеці.

У розробці різних проектів та планів щодо спорудження фортеці брали участь, крім інженера генерала Оппермана, інженер полковник (пізніше генерал-майор) Сорокін, генерал-ад'ютант Чернишев, командири Київської інженерної команди, інженери підполковники Потапов і Потто, інженер генерал-лейтенант Клименко, архітектори Таманський, Чернін, Гамальєн та інші.

Поява нової зброї, зокрема нарізної артилерії, потребувала перегляду популярних поглядів на кріпосну фортифікацію. Широке розповсюдження в цей період отримали фортові фортеці, які мали попереду кріпосних огорож поодинокі,

далеко винесені вперед укріплення-форти. Виходячи з досвіду оборони Севастополя, у 1854—1855 роках Е. І. Тотлебен розвинув цю ідею і в подальшому інженери широко використовували її на практиці.

У відповідності з новими принципами військового мистецтва вимагали модернізації й нещодавно побудовані укріплення Головної Київської фортеці. Для її вдосконалення було споруджено за проектом Е. І. Тотлебена Лисогірський форт. Його збудовано на Лисій горі, на південь від Видубецького монастиря та Корчуватського хутора. У серпні 1771 року було виконано розбивання та трасування форту і нової еспланади на місцевості, а саме будівництво завершилося у 1877 році. Архівні документи, в т. ч. виконавча документація, дозволяють простежити, як споруджувались земляні фортифікаційні будівлі, що входили до його складу (два бастіони, напівбастіон, відступна батарея, редюїт, флеш з водяним ровом тощо), як будувалися порохові льохи, потерни, гідротехнічні споруди, прокладався під'їздний шлях до форту.

Глава VI. Проблеми інженерного захисту схилів Київської фортеці.

Говорячи про будівництво Київської фортеці, необхідно відзначити, що спорудження та експлуатація її земляних укріплень, які здійснювались у складних інженерно-геологічних умовах, постійно потребували проведення масштабних і трудомістких інженерно-технічних заходів. Для

вирішення проблем інженерного захисту споруд фортеці створювались спеціальні комісії, залучались найдосвідченіші фахівці, витрачалися значні кошти. Однак одержати бажані результати вдавалося далеко не завжди.

Архівні документи свідчать, що надто складний шлях проб та помилок довелося пройти інженерній науці й практиці, поки було встановлено головні причини зсувних процесів. Це дозволило розробити комплекс діючих заходів щодо боротьби зі зсувами, серед яких — дренавання ґрунтових вод, механічне утримання ґрунтових мас, організація поверхового стоку, благоустрій та озеленення схилів.

Виявлені архівні матеріали дають можливість кожному і насамперед фахівцям ознайомитися з проектами, які розроблялись інженерами різних століть (Дебоскетом, фон Сухтеленом, Глуховим, фон Толем та ін.) щодо боротьби зі зсувними процесами на території фортеці і взяти на озброєння те, що придатне й на сьогодні.

ВИСНОВКИ

Вивчення архітектури, історії проектування, будівництва та формування комплексу фортечних споруд Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст. дає підстави зробити такі підсумкові висновки:

1. Головними етапами розвитку комплексу фортифікаційних споруд у печерській частині Києва у XVIII—XIX ст. є:

- а) Будівництво земляної бастионної фортеці навколо Києво-Печерського монастиря;
- б) Будівництво Звіринського укріплення;

- в) Будівництво Головної Київської фортеці;
- г) Будівництво Лисогірського форту.

2. Будівництво земляної бастионної фортеці навколо Києво-Печерського монастиря на початку ХУІІІ ст. здійснювалося на засадах першої вдосконаленої системи французького військового інженера маршала Франції Вобана. Фортифікаційні споруди Києво-Печерської цитаделі розвивались та удосконалювались до 40-х років ХІХ ст., коли були побудовані останні зовнішні верхні фортеці відповідно до затверджених у різні роки проектів (1706, 1727, 1745, 1778, 1797 рр.).

3. Після завершення будівництва Києво-Печерська цитадель являла собою досить складну систему фортифікаційних споруд, що складалася з дев'яти бастионів, одного напівбастиону, восьми куртин, трьох рavelінів, п'яти теналей, анвелопи, ретрашементу, семи кам'яних сортій, трьох головних та трьох рavelінних воріт з мостами через рови перед ними, п'яти люнетів, кам'яних фортечних мурів, мінних галерей та ін.

4. На території Києво-Печерської цитаделі знаходяться: арсенал, п'ять кам'яних та декілька дерев'яних порохових льохів, провіантські магазини, гаубтвахта, кордегардії, казарми, будинки, де розмішувались офіцери, військове керівництво. Значну частину території фортеці займали Києво-Печерський монастир та приходські церкви Воскресіння Христа, Феодосія Печерського, Спаса на Берестові, а також (до кінця ХVІІІ ст.) церкви Вознесіння Господнього та Покрови Богородиці. Споруди фортеці протягом її існування змінювали своє архітектурне обличчя та призначення.

5. У 1810—1812 роках біля Києво-Печерської цитаделі на Звіриньцькому пагорбі була побудована невелика фортеця з шістьма полігонами — Звіриньцьке укріплення. Останнє мало також два бастіони (Півний та Великий), рavelін, гонверк, люнети, мінні галереї, сортії та інші споруди. На території Звіриньцького укріплення були споруджені казарми і курені для солдатів та офіцерів, кам'яний пороховий льох на 1000 пудів пороху, 10 невеликих порохових льохів, колодязь та водосховище й інші споруди.

6. В 30-х роках військові інженери Жианотті, Розенмарке, Фестер після оцінки боєздатності оборонних споруд Печерська, що існували на початку ХІХ ст., внесли пропозиції по їх вдосконаленню, які, проте, не були реалізовані.

7. У 40—60-х роках на Печерську за проектом Оппермана споруджено Головну Київську фортецю. В процесі будівництва до проекту неодноразово вносились зміни. Завершена фортеця являла собою систему взаємозв'язаних земляних та кам'яних оборонних споруд. Її компонентами були: Васильківське укріплення з рядом оборонних об'єктів; Шпитальне укріплення, яке мало цілий комплекс споруд; земляний вал із вбудованими потернами, оборонна казарма військових контоністів; казарма жандармського полку; стайні при казармі жандармського полку з оборонними стінами, кінський лазарет та манеж; оборонний понтонний сарай; арсенальні майстерні; казарма на Перешийку; Подільські ворота з постіними та рухомими мостами; оборонні башти; оборонні стіни.

8. У 1871—1877 рр. за межами Головної фор-

теці був побудований Лисогірській форт, який складався з двох бастіонів, напівбастіона, відступної батареї, редюїта, флеша з водяним ровом. На території форту знаходились порохові льохи, казарма, сортії.

9. Масова забудова території Києво-Печерської фортеці змінила зовнішній вигляд багатьох її споруд. Чимало цінних об'єктів було втрачено. Сьогодні маємо можливість побачити лиш фрагменти фортифікаційного комплексу, які потребують термінової науково обгрунтованої реставрації. Для того, щоб зберегти пам'ятки, необхідно, по-перше, затвердити на рівні Генерального плану розвитку Києва програму реконструкції комплексу фортифікаційних споруд Печерська; по-друге, забезпечити наукове обгрунтування робіт по реставрації та музифікації об'єктів.

Основні висновки і положення дисертації відображені в публікаціях автора:

1. Киевская крепость XVIII—XIX вв.— К., 1997.— С. 196.

2. Історичний досвід та сучасні проблеми охорони архітектурного комплексу Києво-Печерської Лаври (інженерно-технічний аспект) // Проблемы охраны, изучения и реставрации архитектурных памятников Киево-Печерской Лавры.— К., 1991.— С. 7—21.

3. Матеріали до історії Гостиного двору Києво-Печерської лаври // Проблемы охраны, изучения и реставрации памятников архитектуры Киево-Печерской Лавры.— К., 1991.— С. 80—90.

4. Архітектура Києво-Печерської Лаври кінця XIX — початку XX століття // Духовная культура населения Украины с древнейших времён.— К., 1991.— С. 35—48.

Києво-Печерська фортеця XVIII—XIX ст. // Вопросы

исследования и реставрации памятников архитектуры.— К., 1992.— С. 15—63.

5. Військовий інженер Дебоскет // Архітектурно-архіологічні дослідження в Києві та Києво-Печерській Лаврі.— К., 1995.— С. 5—35.

6. Арсенал та кам'яні порохові льохи Києво-Печерської цитаделі // Архітектурно-архіологічні дослідження в Києві та Києво-Печерській Лаврі.— К., 1995.— С. 57—84.

7. Київська фортеця XVIII-XIX ст. // Міжнародний симпозиум. Проблеми охорони та регенерації історичних міст України на прикладі Львова. 28—31 травня 1996.— Львів: Тези заповідей та повідомлень. (в друці).

8. Архітектура Києво-Печерської фортеці XVIII—XIX ст. // Наукова конференція в Українській академії мистецтва.— К., 1997. Тези доповідей і повідомлень. (в друці).

9. Арсенал Києво-Печерської фортеці // Пам'ятки України.— (в друці).

Матеріали до творчої біографії військового інженера Дебоскета // Пам'ятки України.— (в друці).

10. Фортифікаційні споруди Києва в історичній літературі та джерелах // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці.— Вип. 5,— (в друці).

11. Обґрунтування робочих проектів: «Укріплення схилу біля порохового льохи, вертикальне планування, відновлення фортечного валу» (1989); «Відновлення контуру Різдяного бастиону Києво-Печерської фортеці» (1989—1991); «Капітальний ремонт підпірних мурів» (1988—1989); «Малі архітектурні форми (історичне військово обладнання)» (1988), які були розроблені управлінням «Головкив-проект».

12. Головні висновки дослідження були використані під час підготовки «Зводу пам'яток історії та культури міста Києва», що готується до видання.

O. V. Sitkariova. The Kiev Pechersk fortress architecture (The history of design and construction of the 18th and 19th century fortification complex). The dissertation submitted as published monograph (Kiev fortress in 18th and 19th centuries. Kiev, 1997.— 196p.) for the candidate of architecture of science by speciality 18.00.01 — the theory and history of architecture. Ukrainian Academy of arts, Kiev, 1997.

The ten-and-a-half-page monograph contains an analysis and a general conclusion based on the archive and literary sources with relation to the design and construction history and the architectural planning of the fortification complex at the eighteenth — and nineteenth — century Kiev fortress in the Pecherskiy district.

Ситкарёва О. В. Архитектура Киево-Печерской крепости (история проектирования и строительства комплекса в XVIII—XIX вв.) Диссертация в виде опубликованной монографии («Киевская крепость XVIII—XIX вв.— К., 1997.— С.196.) защищается на соискание учёной степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01 — теория, история архитектуры, Украинская академия искусств, Киев, 1997.

Монография, объёмом 10,5 печ. листов содержит анализ и обобщение архивных и литературных источников по архитектуре, истории проектирования, строительства и формирования комплекса сооружений Киевской крепости XVIII—XIX вв. печерской части Киева.

Ключові слова:

Печерськ, фортеця, фортифікаційні споруди, архітектура.

Сіткарёва О.В. Архітектура Києво - Печерської фортеці (історія проектування і будівництва комплексу у XVIII - XIX ст.) Дисертація у вигляді виданої монографії (" Київська фортеця XVIII - XIX ст." - К., 1997.- С. 196.) захищається на здобуття вченого ступеню кандидата архітектури з спеціальності 18.00.01 - теорія , історія архітектури та реставрація пам'яток архітектури . Українська академія мистецтв . Київ . 1997.

Монографія , обсягом 10,5 друк. аркуш., містить аналіз та узагальнення архівних та літературних джерел з історії проектування , будівництва і формування комплексу споруд Київської фортеці XVIII - XIX ст . Печерської частини Києва .

АВ 38.494

Підписано до друку 03.09.97. Формат 60×84¹/16. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 1,16. Тираж 100 пр. Зам. 7-195. Друкарня НаУКМА. 254070, Київ-70, вул. Сковороди, 2.